Toppersnotes®
Unleash the topper in you

Punjab

Excise Inspector

Punjab Subordinate Services Selection Board (PSSSB)

ਵਾਲੀਅਮ 3 (Volume 3)

ਰੀਜ਼ਨਿੰਗ ਅਤੇ & ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ (Reasoning & Punjabi Language)

SIERRA INNOVATIONS

INDEX

S.N.	Content	P.N.
Reasoning & Punjabi Language		
1.	Number Series	1
2.	Letter Series	10
3.	Coding- Decoding	14
4.	Direction	28
5.	Blood Relation	42
6.	Order and Ranking	56
7.	Pattern Completion	63
8.	Analogy	66
9.	Syllogism	71
10.	Calendar	80
11.	Sequence	85
12.	Alphabet Ranking	94
13.	Clock	99
14.	Sitting Arrangement	103
15.	Dice	118
16.	Missing Characters	123
17.	Mathematical Calculations	128
18.	Water Image	134
19.	Mirror Image	136
20.	Paper Cutting	139
21.	Odd One Out	143
22.	Re-Arrangement of Words	150
23.	Previous Year Papers	156
24.	ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ	161

1
CHAPTER

Number Series

EXERCISE-1.1

FIND OUT MISSING NUMBER

1. 25, 42, 67, 101, 145, ?
A. 200 B 202 C 199 D 201

2. 0, 4, 18, 48, ?, 180
A. 58 B 68 C 84 D 100

3. 36, 28, 24, 22, ?
A. 18 B 19 C 21 D 22

4. 512, 49, 216, 25, ?
A. 8 B. 27 C. 64 D. 36

5. 14 , 7, 7 , 14, 56 ?
A. 158 B. 184 C. 484 D. 448

6. 6, 25, 62, 123, (?), 341
A. 414 B. 216 C. 215 D. 214

7. 26, 37, 50, 65, ?, 101
A. 99 B. 95 C. 82 D. 81

8. 6,9,12,15,18,?
A. 21 B 20 C 19 D 22

9. 107,97,82,62,?
A. 52 B 42 C 47 D 37

10. 784, 390, 192, 92, ?, 14.5
A. 39 B. 45 C. 48 D. 50 E.41

11. 16, 33, 65, 131, 261, (....)
A.523 B.521 C.613 D.721

12. 10, 5, 13, 10, 16, 20, 19, (....)
A.22 B.40 C.38 D.23

13. 1, 4, 9, 16, 25, 36, 49, (....)
A.54 B.56 C.64 D.81

14. 2, 4, 12, 48, 240, (....)
A.960 B.1440 C.1080 D.1920

15. 8, 7, 11, 12, 14, 17, 17, 22, (....)
A.27 B.20 C.22 D.24

16. 11, 13, 17, 19, 23, 29, 31, 37, 41, (....)
A.43 B.47 C.53 D.51

17. 8, 24, 12, 36, 18, 54, (....)
A.27 B.108 C.68 D.72

18. 2, 6, 12, 20, 30, 42, 56, (....)
A.61 B.64 C.72 D.70

19. 4, -8, 16, -32, 64, (....)
A.128 B.-128 C.192 D.-192

20. 7, 26, 63, 124, 215, 342, (....)
A.481 B.511 C.391 D.421

21. 5, 10, 13, 26, 29, 58, 61, (....)
A.122 B.64 C.125 D.128

22. 15, 31, 63, 127, 255, (....)
A.513 B.511 C.517 D.523

23. 1, 8, 27, 64, 125, 216, (....)
A.354 B.343 C.392 D.245

24. 3, 7, 6, 5, 9, 3, 12, 1, 15, (....)
A.18 B.13 C.-1 D.3

25. 1, 4, 27, 16, 125, 36, ...
A. 49 B. 343 C. 216 D. 64

26. 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, ...
A. 26 B. 36 C. 38 D. 34

27. 2, 4, 12, 48, 240, 1440, ...
A. 12000 B. 10040 C. 10080 D.10060

28. 2, 7, 28, 63, 126, ...
A. 216 B. 215 C. 343 D. 36

29. 1, 2, 5, 5, 9, 8, 13, 11, ...
A. 14 B. 15 C. 17 D. 19

30. 2, 3, 5, 7, 11, 13, ...
A. 15 B. 17 C. 19 D.1

31. Look at this series: 2, 1, (1/2), (1/4), ... What number should come next?
A.(1/3) B.(1/8) C.(2/8) D.(1/16)

32. 5, 6, 10, 18, 20, ?, 40, 162 **(PB POLICE CONSTABLE)**
A.54 B.65 C.108 D.136

33. Look at this series: 36, 34, 30, 28, 24, ... What number should come next?
A.20 B.22 C.23 D.26

34. 63, 64, 60, 69, 53, ? (SSC MTS 2023)
A.77 B.76 C.88 D.78

35. Look at this series: 53, 53, 40, 40, 27, 27, ... What number should come next?
A.12 B.14 C.27 D.53

36. 67, 46, 24, 1, -23, ? **(SSC CGL 2022)**
A.-50 B.-38 C.-48 D.-46

37. Look at this series: 58, 52, 46, 40, 34, ... What number should come next?
A.26 B.28 C.30 D.32

38. Look at this series: 3, 4, 7, 8, 11, 12, ... What number should come next?
A.7B.10 C.14 D.15

39. 29, 44, 64, 89, 119, ? (PB POLICE CONSTABLE 2024)
A.142 B.154 C.152 D.156

40. Look at this series: 31, 29, 24, 22, 17, ... What number should come next?
A.15 B.14 C.13 D.12

41. 1, 5, 13, 25, 41, ?
A.51 B.57 C.61 D.63

42. 23, 40, 60, 89, 145, ?
A. 282 B.182 C.288 D.188

43. 5, 7, 10, 36, 136, ?
A. 640 B.680 C.650 D.690

44. 37, 54, 88, ?, 207
A. 139 B.213 C.193 D.391

45. 98, 122, 182, 278, 410, ?
A. 560 B.572 C.584 D.578

ANSWER KEY

1.A	2.D	3.C	4.C	5.D	6.D	7.C	8.A	9.D	10.E
11.A	12.B	13.C	14.B	15.B	16.A	17.A	18.C	19.B	20.B
21.A	22.B	23.B	24.C	25.B	26.D	27.C	28.B	29.C	30.B
31.B	32.A	33.B	34.D	35.B	36.C	37.B	38.D	39.B	40.A
41.C	42.A	43.D	44.A	45.D					

EXERCISE-1.2

1. Look at this series: 1.5, 2.3, 3.1, 3.9, ... What number should come next?
A.4.2 B.4.4 C.4.7 D.5.1

2. Look at this series: 14, 28, 20, 40, 32, 64, ... What number should come next?
A.52 B.56 C.96 D.128

3. 2, 12, 30, ?, 90, 132 (PSSSB JAIL WARDER 2024)
A.48 B.56 C.63 D.72

4. Look at this series: 201, 202, 204, 207, ... What number should come next?
A.205 B.208 C.210 D.211

5. Look at this series: 544, 509, 474, 439, ... What number should come next?
A.404 B.414 C.420 D.445

6. Look at this series: 80, 10, 70, 15, 60, ... What number should come next?
A.20 B.25 C.30 D.50

7. **Look at this series: 2, 6, 18, 54, ... What number should come next?**
A.108 B.148 C.162 D.216

8. **Look at this series: 5.2, 4.8, 4.4, 4, ... What number should come next?**
A.3 B.3.3 C.3.5 D.3.6

9. **Look at this series: 8, 6, 9, 23, 87 , ... What number should come next?**
A.128 B.226 C.324 D.429

10. **6, 7, 9, 13, 21, ...**
A.25 B. 29 C.37 D.3

11. **17, 18, 26, 35, 99, ?**
A. 224 B. 124 C.148 D.164 E.225

12. **23, 40, 74, 142, 278, ?**
A. 392 B. 478 C.544 D.496 E.550

13. **69, 82, 71, 80, 73, ?**
A. 78 B. 77 C.79 D.83 E.86

14. **53, 58, 75, 112, 177, ?**
A. 261 B. 275 C.278 D.285 E.317

15. **23, 40, 64, 96, 137, ?**
A. 197 B. 188 C.183 D.192 E.201

16. **?, 164, 178, 157, 185, 150**
A. 158 B. 169 C.171 D.173 E.167

17. **?, 124, 215, 342, 511, 728**
A. 64 B. 63 C.61 D.60 E.45

18 . **7, 12, 19, 30, 47, ?**
A. 65 B. 79 C.78 D.67 E.72

19. **8, 12, 24, 60, 180, ?**
A. 720 B. 540 C.630 D.750 E.900

20. **32, 45, 60, 77, 96, ?**
A. 117 B. 126 C.125 D.132 E.135

21. **144, 256, 400, 576, 784, ?**
A. 1156 B. 900 C.1024 D. 1296 E.1028

22. **13, 16, 22, 31, 43, ?**
A. 60 B. 58 C.55 D.56 E.61

23. **3680, 1840, 920, 460, ?, 115, 57.5**
A. 225 B. 230 C.220 D.245 E.235

24. **16, 17, 36, 111, 448, ?**
A. 2240 B. 2245 C.2694 D. 1796 E.1865

25. **113, 130, 164, 215, ?, 368**
A. 293 B. 273 C.283 D.327 E.382

26. **56, 30, 34, 57, 122, ?**
A. 315 B. 305 C.312 D.318 E.320

Toppersnotes Unleash the topper in you

27. 4,   2, 2, 3, 6, ?

A. 12   B. 15   C.24   D.18   E.21

28. 3, 17, 73, 297, ?

A. 1087   B. 1193   C.2117   D. 2197

29. 283, 94, 31, 10, ?

A. 3   B. 4   C.5   D.7

30. 84, 42, 44, 22, 24, 12, ?

A. 20   B. 14   C.24   D.28

31. 5, 7, 14, 16, 32, ?

A.64   B.36   C.66   D.34

32. 105, 110, 119,136, ?

A. 158   B. 176   C. 169   D.160

33.4, 8, 28, 80, 244, ?

A.732   B.738   C.728   D.540

34. 4, 6, 12, 14, 28, 30, ?

A.32   B.38   C.60   D.52

35.1, 3, 3, 6, 7, 9, ?, 12, 21

A.13   B.15   C.12   D.11

36. 89, 148, 207, 266, ?

A.315   B.335   C.325   D.345

37. 6, ?, 94, 168, 262, 376

A. 46   B. 40   C. 48   D. 42

38. 347, 516, 805, 1166, 1695

A.2929   B.2761   C.2536   D.2356

39. 112, 128, 176, 188, 224, ?

A.233   B.323   C.293   D.312

40. 10, 20, 60, 300, ?, 23100

A.1800   B.2100   C.2400   D.2700

41. 2, 7, 22, 67, ?

A. 197   B. 198   C.200   D.202

42. 181, 262, 213, 238, 229,   ?

A. 236   B. 286   C.230   D.289   E.276

43. 67, 94, 148, 229, 337, ?

A. 489   B. 472   C.476   D.498   E.400

44. 5, 6, 11, 17, 28, 45, ?

A.73   B.46   C.54   D.53

45. 123, 124, 127, 132, 139, ?

A.154   B.157   C.148   D.150

46. 389, 408, 446, 503, 579, ?

A.680   B.674   C.684   D.694

Toppersnotes
Unleash the topper in you

47. 84, 42.5, 43.5, ?, 360, 2888

A.89 B.80 C.85 D.90

48.160, 162, 327, ?, 3945

A.985 B.980 C.986 D.988

49. 5, 10, 30, 120, ?(PB POLICE SI 2023)

A.480 B.720 C.600 D.300

50. 3, 8, 11, 19, 30, ? (PB POLICE SI 2023)

A.45 B.49 C.46 D.47

Answer Key

1.C	2.B	3.B	4.D	5.A	6.A	7.C	8.D	9.D	10.C
11.B	12.E	13.A	14.C	15.B	16.C	17.B	18.E	19.C	20.A
21.C	22.B	23.B	24.B	25.C	26.A	27.B	28.B	29.A	30.B
31.D	32.C	33.C	34.C	35.A	36.C	37.B	38.C	39.A	40.B
41.D	42.C	43.B	44.A	45.D	46.B	47.A	48.A	49.C	50.B

EXERCISE-1.2

Wrong Number Series

1. 3, 5, 11, 14, 17, 21

A.21 B.17 C.14 D.3

2. 8, 27, 64, 100, 125, 216, 343

A.27 B.100 C.125 D.343

3. 10, 25, 45, 54, 60, 75, 80

A.10 B.45 C.54 D.75

4. 396, 462, 572, 427, 671, 264

A.396 B.427 C.671 D.264

5. 6, 9, 15, 21, 24, 28, 30

A.28 B.21 C.24 D.30

6. 1, 4, 9, 16, 23, 25, 36

A.9 B.23 C.25 D.36

7. 1, 4, 9, 16, 20, 36, 49

A.1 B.9 C.20 D.49

8. 2, 5, 10, 17, 26, 37, 50, 64

A.50 B.26 C.37 D.64

9. 10, 14, 16, 18, 21, 24, 26

A.26 B.24 C.21 D.18

10. 16, 25, 36, 72, 144, 196, 225

A.36 B.72 C.196 D.225

11. 331, 482, 551, 263, 383, 362, 284
A.263 B.383 C.331 D.551

12. 835, 734, 642, 751, 853, 981, 532
A.751 B.853 C.981 D.532

13. 41, 43, 47, 53, 61, 71, 73, 81
A.61 B.71 C.73 D.81

14. 3, 5, 7, 12, 17, 19
A.19 B.17 C.5 D.12

15. 7, 13, 17,23,37,63
A. 13 B. 17 C. 63 D. 23

16 .2, 3, 5, 7, 11, 15, 17
A.5B.7 C.15 D.17

17.11, 22, 34, 47, 61, 77, 92
A.77 B.61 C.92 D.22

18.102, 83, 66, 50, 38, 27, 18
A.102 B.83 C.38 D.50

19. 2, 6, 11, 23, 47, 95, 191
A.6 B.11 C.47 D.2

20.12, 24, 44, 74, 108, 152
A.152 B.74 C.24 D.44

21.310, 325, 352, 381, 412
A.325 B.381 C.310 D.352

22.69, 46, 92, 276, 1104
A.46 B.69 C.92 D.276

23.119, 200, 300, 417, 565
A.119 B.200 C.417 D.300

24.276, 291, 308, 329, 341
A.276 B.291 C.308 D.341

25. 3, 4, 12, 41, 103, 228, 444
A.228 B.3 C.41 D.444

26.10, 22, 46, 96, 190, 382
A.382 B.4 C.10 D.96

27. 7, 8, 16, 46, 107, 232, 448
A.107 B.46 C.16 D.232

28.380, 188, 92, 48, 20, 8, 2
A.188 B.92 C.48 D.8

29. 17, 22, 32, 45, 67, 92
A.45 B.92 C.17 D.67

30. 35, 99, 195, 323, 483, 685
A.685 B.483 C.323 D.99

Answer Key

1.C	2.B	3.C	4.B	5.A	6.B	7.C	8.D	9.C	10.B
11.B	12.A	13.D	14.D	15.C	16.C	17.A	18.D	19.A	20.B
21.A	22.B	23.C	24.D	25.C	26.D	27.B	28.C	29.A	30.A

Practice Exercise

1. 53, 51.4, 48.2, 41.8, ?, 3.4
A. 31 B. 30 C. 29 D.29.4 E.29.6

2. 6, 4, 5, 11, ?, 189
A.39 B. 45 C. 34 D.36 E.41

3. 13, 31, 52, 79, 115, ?
A.163 B. 153 C. 160 D.167 E.175

4. 28, 92, 124, 140, 148, ?
A.156 B. 150 C. 152 D.160 E.162

5. 3, 7, 22, 89, ?, 2677
A.446 B. 442 C. 440 D.430 E.426

6. 12, 21, 39, 75, ?, 291
A.112 B. 147 C. 137 D.146

7. 8, 6, 10, ?, 110, 548
A.34 B. 28 C. 96 D.108

8. 18, 9, ?, 18, 72, 576
A.14 B. 22 C. 9 D.10

9. 18, 24, 32, 42, 54, ?
A.82 B. 65 C. 68 D.52

10. 23, 40, 60, 89, 145, ?
A.282 B. 182 C. 188 D.285

11. 0, 3, 8, 15, 24, ?
A.32 B. 35 C. 42 D.46

12. 6, 13, 27, 55, ?
A.82 B. 90 C. 111 D. 110

13. 10, 19, 37, 73, ?
A.110 B. 140 C. 135 D.145

14. 39, 52, 78, 117, 169, ?
A.256 B. 246 C. 182 D.234

15. 15, 30, ?, 40, 8, 48
A.10 B. 20 C. 18 D.15

16. 0, 5, 18, 43, 84, 145, ?
A.210 B. 220 C. 240 D.230

Toppersnotes
Unleash the topper in you

17. 160, 80, ?, 120, 240, 600
A.80 B.120 C.160 D.90 E.140

18. 372, 432, 496, 564, ?, 712
A.672 B.618 C.636 D.642 E.654

19. 1.5, 2.5, 4, 6, ?, 11.5
A.7.5 B.8 C.8.5 D.10 E.9.5

20. 24, 73, 109, 134, 150, ?
A.160 B.154 C.159 D.170 E.164

21. 1, 5, 13, 29, ?, 125, 253
A. 83 B. 69 C. 61 D. 65

22. 7, 13, 21, 31, 43, 57, ?
A. 73 B. 83 C. 78 D. 63

23. 4 16 36 64 100 ?
A. 120 B. 136 C. 144 D. 180

24. 16, 24, 36, ?, 81
A.54 B.52 C.62 D.65

25. 11, 23, 45, ?, 181, 363
A. 85 B.90 C.94 D.91

Answer Key

1.C	**2.A**	**3.A**	**4.C**	**5.A**	**6.B**	**7.B**	**8.C**	**9.C**	**10.A**
11.B	**12.C**	**13.D**	**14.D**	**15.A**	**16.D**	**17.A**	**18.C**	**19.C**	**20.C**
21.C	**22.A**	**23.C**	**24.A**	**25.D**					

Unleash the topper in you

2

CHAPTER

Letter Series

Exercise – 2.1

1. ABC FGH LMN - - -

A. IJK B. OPQ C. STU D. RST

2. KSCA, OXWG, ?, WHKS, AMEY (SSC GD)

A. TQMS B. XTRM C. VGMR D. SCQM

3. CAT, FDW, IGZ, ?

A. KTC B. KJA C. LHD D. LJC

4. WYV, ?, IKH, BDA

A. OPR B. ROP C. PRO D. OQN

5. a, c, f, j, ?, ?

A. ou B. mo C. lp D. rv

6. QYK, ?, ISG, EPE

A. NWJ B. MVI C. NVI D. MVJ

7. DIB, HMF, LQJ, ?

A. OTM B. QVO C. PVO D. PUN

8. NOA, PQB, RSC, ?

A. TUD B. DTU C. ENO D. FNQ

9. T, R, P, N, L, ?, ?

A. J, G B. K, I C. J, H D. K, H

10. ADG, GJM, MPS, ?

A. SVW B. SVY C. SUW D. SWY

11. A, D, H, M, ?, Z

A. B B. G C. S D. N

12. BMO, EOQ, HQS, __ ? __

A. SOW B. LMN C. KSU D. SOV

13. CGK, EJP, GMU, ?

A. IRT B. IPZ C. FNV D. JLN

14. NOABOPBCPQCD ? ? ? ?

A. QRDE B. RTEF C. QSDE D. QRGI

15. KDW, MGT, OJQ, ?

A. MNQ B. QNM C. NMQ D. QMN

16. ADH, DGK, GJN, ?

A. ORV B. JMP C. JLM D. JMQ

17. AGM, BHN, CIO, ?
A. COU B. FQK C. DJP D. QXD

18. DFI, KMP, ? , YAD
A. QSV B. RTW C. SUX D. RTV

19. WVTSQPNMKJ ? ?
A. HG B. IL C. GH D. GF

20. ZCBA, YFED, XIHG, ?
A. WLKM B. WJKL C. WKLJ D. WLKJ

21. DWEV, FUGT, HSIR, ?
A. JKQP B. JPQK C. JQKP D. JPKQ

22. FNC, HQG, JTK, ? .
A. LXO B. LMO C. KMT D. LWO

23. AMV, FOX, KUZ, ? .
A. PYB B. OXA C. NYB D. MYB

24. Find the next two letters in the given series. B C E H L ? ?
A. XY B. MN C. QW D. OP

25. AGMSY, CIOUA, EKQWC, ? , IOUAG, KQWCI
A. GMSYE B. FMSYE C. GNSYD D. FMYES

26. JAK, KBL, LCM, MDN, _____
A. OEP B. NEO C. MEN D. PFQ

27. BDA, EGD, HJG, ? (PB POLICE CONSTABLE 2023)
A.KLL B.KMJ C.KLM D.KNJ

28. B, E, H, K, ___ , Q, T
A. L B. M C. N D. O

29. MRNG, MVVS, MZDE, MDLQ, ? (SSC CHSL 2023)
A. MHTC B. MHRT C. MGTC D. MHTD

30. AB2, CD12, EF30, ? **(PB POLICE CONSTABLE 2023)**
A.GH58 B.GH60 C.GI56 D.GH56

31. A, D, G, J, M, P, ______
A. Q B. R C. S D. T

32. WGNY, ZDQV, CATS, FXWP, ? **(SSC CGL 2023)**
A. IZMU B. IMUZ C. IVZM D. IUZM

33. A, C, F, ____ , O , U
A. M B. L C. K D. J

34. B, C, D, F, G, H, J, ______
A. K B. L C. M D. N

35. ACE, BDF, CEG, _____ , EGI
A. DFG B. DHJ C. DEF D. DFH

36. FAG, GAF, HAI, IAH, ____
A. JAK B. HAL C. HAK D. JAI

37. **BCB, DED, FGF, HIH, ___**

A. JKJ B. HJH C. IJI D. JHJ

38. **CMM, EOO, GQQ, _____, KUU**

A. GRR B. GSS C. ISS D. ITT

39. **NTR, TCE, ZLR, FUE, ? (SSC CGL 2022)**

A. LDR B. RMO C. LMR D. RNQ

40. **QPO, NML, KJI, _____, EDC**

A. HGF B. CAB C. JKL D. GHI

Answer Key

1.C	2.D	3.D	4.C	5.A	6.B	7.D	8.A	9.C	10.B
11.C	12.C	13.B	14.A	15.D	16.D	17.C	18.B	19.A	20.D
21.C	22.D	23.A	24.C	25.A	26.B	27.B	28.C	29.A	30.C
31.C	32.D	33.D	34.A	35.D	36.A	37.A	38.C	39.A	40.A

Practice Exercise

1. **EZI, FYJ, GXK, HWL, ?**

A.MVM B.MVN C.JVM D.IVM

2. **OBE , PDH , QFK , RHN , ?**

A. SKQ B. RJQ C. SJQ D. SJP

3. **K , M , O , ? , S , U , ? , Y**

A. R , W B. P , W C. Q , W D.Q , X

4. **wp, tm, qj, ng, kd, ?**

A. mf B. nh C. ha D.iz

5. **which of the following is wrong in the series: - AF, EJ, IN, MR, QU**

A. MR B. IN C. EJ D.QU

6. **MEND, PHJZ, SKFV, VNBR, ?**

A. YJYN B .YQXN C YRXO D. YQZM

7. **XY, UV, RS, OP,**

A.KL B.GH C.HI D. LM

8. **ACP, HJW, OQD, ?, CER**

A. VYJ B. UYK C. UYK D. VXK

9. **PEN, MBK, JYH, GVE, ?**

A. ESB B. DRC C. DSB D. ERC

10. **YB, VE, SH, PK,?**

A. NM B. MN C. OL D. LO

11. **3F, 6G, 11I, 18L,**

A. 25N B. 27N C. 25P D. 27P

12. BDCA, FHGE, JLKI, ? **(NTPC CBT 2)**

A. MNPO B. ONMP C. NPOM D. MONP

13. A, D, I, *, Y

A. L B.T C. N D. P

14. 6C, 10F, 14I, 18L, ? **(RRB Group D)**

A. 22G B. 22O C. 20T D. 22L

15. B, F, I, M, P, T, ?

A. W B.T C.U D.Y

16. 3L12, 9N14, 27P16, ? **(RRC Group D)**

A.80R18 B.81S18 C.80S18 D.81R18

17. 2K, 5L,10N, 17Q ?

A. 26U B. 20S C. 18K D. 25M

18. CV, ET, HQ , ?

A. LM B. LG C. MX D. LK

19.12E, 15B, 18Y, 21V, ?

A. 20V B.25G C.24S D.28T

20. B, Z, W, S, N,?

A. J B. G C. H D. I

Answer Key

1.D	**2.C**	**3.C**	**4.C**	**5.D**	**6.B**	**7.D**	**8.D**	**9.C**	**10.B**
11.D	**12.C**	**13.D**	**14.B**	**15.A**	**16.D**	**17.A**	**18.A**	**19.C**	**20.C**

Unleash the topper in you

24

ਅਧਿਆਇ

ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

1. ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ
2. ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ)

<u>ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ</u>

1. ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਹੈ- ਭਾਸ਼ਾ ਸਵੈ- ਅਭਿਵਅਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।
2. ਭਾਸ਼ਾ ਸੀਮਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸਮਝ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।
3. ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਤਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ (Inter changeability) ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।
4. ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਹੁਦਰਾ (Arbitrariness) ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੈ।
5. ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ।
6. ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਹੈ। ਇਕ ਧੁਨੀ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੁਪੱਖਤਾ (Duality) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
7. ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੈ।
8. ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬੇਮੁਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਔਖ ਤੋਂ ਸੌਖ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
9. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਤਪਾਦਕਤਾ ਜਾਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ (Productivity) ਹੈ।
10. ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸਥਾਪਿਤ (Displacement) ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕਤਾ, ਵਿਆਖਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਅਸੀਮ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।
11. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੱਗਤਾ (Specialization) ਹੈ, ਭਾਵ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵੋ ਅਤੇ ਹਥਲੇ ਕੰਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡਣੇ ਪੈਣ।
12. ਪਰਿਵਰਤਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ, ਸ਼ਬਦ, ਅਰਥ, ਵਾਕ ਆਦਿ।
13. ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।
14. ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਜਟਿਲ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ।
15. ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ।
16. ਭਾਸ਼ਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਚਾਰਨ (Cultural transmission) ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ

ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਬੋਲਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਰਕਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਹਨ:

1. ਧੁਨੀ-ਬੋਧ, ਅੱਖਰ-ਬੋਧ ਜਾਂ ਵਰਨ-ਬੋਧ
2. ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ
3. ਅਰਥ-ਬੋਧ
4. ਵਾਕ-ਬੋਧ

1. ਧੁਨੀ-ਬੋਧ, ਅੱਖਰ-ਬੋਧ ਜਾਂ ਵਰਨ-ਬੋਧ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਧੁਨੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ।

2. ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ

ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੱਖਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਧ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਅਰਥ-ਬੋਧ

ਅਰਥ-ਬੋਧ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ, ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ, ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਵਾਕ-ਬੋਧ

ਵਿਆਰਕਨ ਦੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਵਾਕ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲਿੱਪੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਰੋਮਨ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲਾ

ਮੁਖ ਵਰਗ	ੳ	ਅ	ੲ	ਸ	ਹ	
ਕ ਵਰਗ	ਕ	ਖ	ਗ	ਘ	ਙ	
ਚ ਵਰਗ	ਚ	ਛ	ਜ	ਝ	ਞ	
ਟ ਵਰਗ	ਟ	ਠ	ਡ	ਢ	ਣ	
ਤ ਵਰਗ	ਤ	ਥ	ਦ	ਧ	ਨ	
ਪ ਵਰਗ	ਪ	ਫ	ਬ	ਭ	ਮ	
ਯ ਵਰਗ	ਯ	ਰ	ਲ	ਵ	ੜ	
ਨਵੀਨ ਟੋਲੀ	ਸ਼	ਖ਼	ਗ਼	ਜ਼	ਫ਼	ਲ਼

ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਜਦੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ **ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲਾ** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ 35 ਅੱਖਰ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜ ਅੱਖਰਾਂ ਸ ਖ ਗ ਜ ਫ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸ਼ ਖ਼ ਗ਼ ਜ਼ ਫ਼ ਅੱਖਰ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨ-ਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 40 ਹੋ ਗਈ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਕੇ ਲ਼ ਅੱਖਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 41 ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਦੁੱਤ ਅੱਖਰ

ਉਹ ਅੱਖਰ ਜਿਹੜਾ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ਼ ਤੋਂ ਬਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਤ ਅੱਖਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਦੂਜੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਅਖਰ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੱਖਰ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਨ:

ਹ ਰ ਵ

ਹ – ਪੜ੍ਹਾਈ, ਜੜ੍ਹ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਰ – ਪ੍ਰਗਟ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ

ਵ – ਸ੍ਵੈਜੀਵਨੀ, ਸ੍ਵੈਮਾਣ, ਸ੍ਵੈਵਿਸ਼ਵਾਸ

ਲਗਾਂ

ਲਗਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਿੱਪੀ- ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਅੱਖਰਾਂ ਬਿਨਾਂ ਲਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ **ਦਸ** ਲਗਾਂ ਹਨ:

ਕ੍ਰਮ ਨੰ.	ਨਾਂ	ਚਿੰਨ੍ਹ		ਉਦਾਹਰਨ
1	ਮੁਕਤਾ	ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ	ਸ	ਸਰਦ, ਸਬਰ, ਸਤਰ
2	ਕੰਨਾ		ਸਾ	ਸਾਲ, ਸਾਬ, ਸਾਫ਼
3	ਸਿਹਾਰੀ		ਸਿ	ਸਿਰ, ਸਿੱਕਾ, ਸਿੱਟਾ
4	ਬਿਹਾਰੀ		ਸੀ	ਸੀਮਾ, ਸੀਲ, ਸੀਸ
5	ਔਂਕੜ		ਸੁ	ਹੁਣ, ਸੁਣ, ਸੁਰ
6	ਦੁਲੈਂਕੜ		ਸੂ	ਸੂਰਮਾ, ਸੂਤ, ਸੂਚੀ
7	ਲਾਂ		ਸੇ	ਕੇਲਾ, ਸੇਕ, ਸ਼ੇਰ
8	ਦੁਲਾਵਾਂ		ਸੈ	ਸੈਰ, ਸੈਨਾ, ਸੈਨਤ
9	ਹੋੜਾ		ਸੋ	ਸੋਹਣਾ, ਸੋਚ, ਸੋਨਾ
10	ਕਨੌੜਾ		ਸੌ	ਸੌ, ਸੌਖਾ, ਸੌੜਾ

ਲਗਾਖਰ

ਲਗਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਗਾਖਰ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਲਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਲਗਾਖਰ ਹਨ: ਬਿੰਦੀ, ਟਿੱਪੀ ਅਤੇ ਅੱਧਕ।

ਕ੍ਰਮ ਨੰ:	ਲਗਾਖਰ ਦਾ ਨਾਂ	ਰੂਪ (ਚਿੰਨ੍ਹ)	ਉਦਾਹਰਨਾਂ
1	ਬਿੰਦੀ	ਂ	ਗੇਂਦ, ਗਾਂ, ਨੀਂਦ
2	ਟਿੱਪੀ	ੰ	ਸੰਘ,ਸੰਦ, ਚੰਦ
3	ਅੱਧਕ	ੱ	ਸੱਚ, ਪੱਤਾ, ਮੱਕੀ

toppersnotes Unleash the topper in you

ਧੁਨੀ-ਬੋਧ

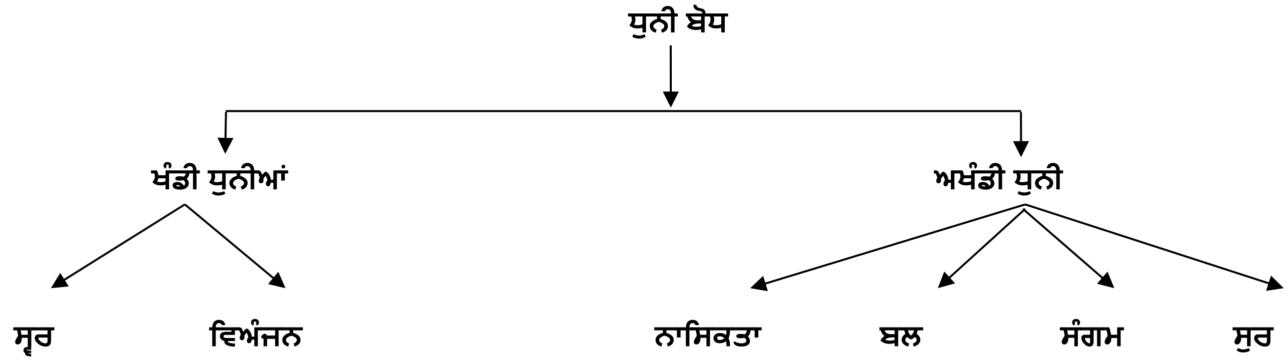

ਖੰਡੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹਨ:

1. ਸ੍ਵਰ
2. ਵਿਅੰਜਨ

ਸ੍ਵਰ :- ਸ੍ਵਰ ਉਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਆਵਾਜ਼ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਰੋਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ੳ, ਅ, ੲ ਤਿੰਨ ਸ੍ਵਰ ਅੱਖਰ ਹਨ ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਪੱਖੋਂ ਸ੍ਵਰ-ਧੁਨੀਆਂ ਦਸ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ੍ਵਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਵਰ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ:

ਅ ਆ ਇ ਈ ਉ ਊ ਏ ਐ ਓ ਔ

1. **ਸਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ੍ਵਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-**
   ਲਘੁ ਸ੍ਵਰ – 3 – ਉ, ਅ, ਇ
   ਦੀਰਘ ਸ੍ਵਰ – 7 – ਆ, ਈ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ
2. **ਜੀਭ ਅਤੇ ਬੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ੍ਵਰਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-**

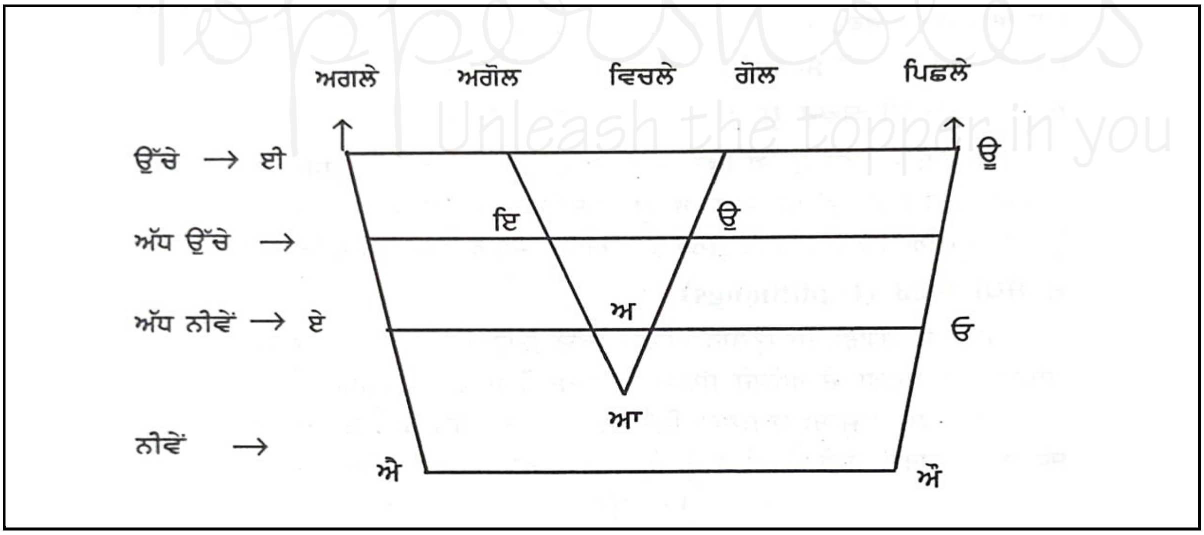

ਵਿਅੰਜਨ :- ਵਿਅੰਜਨ ਉਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਬਹੁਤ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਕਦੇ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੁੱਲ੍ਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਮੀਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸ ਤੋਂ ਲ਼ ਤੱਕ 38 ਵਿਅੰਜਨ ਅੱਖਰ ਹਨ।

ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ

ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਉਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਨਾਸਿਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਇਹ ਹਨ:

ਙ ਞ ਣ ਨ ਮ

ਨੋਟ: ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਙ, ਞ, ਣ, ੜ ਅਤੇ ਲ਼ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਅੰਜਨ ਵਰਗੀਕਰਨ

		ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ					
ਡੱਕਵੇਂ		ਕੰਠੀ	ਤਾਲਵੀ	ਉਲਟ ਜੀਭੀ	ਦੰਤੀ	ਹੋਠੀ	ਸੁਰਯੰਤਰੀ
	ਅਨਾਦੀ/ ਅਲਪ ਪ੍ਰਾਣ	ਕ	ਚ	ਟ	ਤ	ਪ	
	ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ/ ਅਨਾਦੀ	ਖ	ਛ	ਠ	ਥ	ਫ	
	ਨਾਦੀ/ ਅਲਪ ਪ੍ਰਾਣ	ਗ	ਜ	ਡ	ਦ	ਬ	
ਉਚਾਰਨ ਵਿਧੀ	ਨਾਸਕੀ	(ਙ)	(ਞ)	ਣ	ਨ	ਮ	
	ਪਾਸੇਦਾਰ			ਲ਼	ਲ		
	ਕੰਬਵਾਂ				ਰ		
	ਫਟਕਵਾਂ			ੜ			
	ਖਹਿਵੇਂ		ਸ਼		ਸ		ਹ
	ਸਰਕਵੇਂ		(ਯ)			(ਵ)	

ਸ਼ਬਦ-ਬੋਧ

ਧੁਨੀਆਂ, ਲਗਾਂ ਅਤੇ ਲਗਾਖਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਕ, ਲ ਅਤੇ ਮ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਕਲਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ, ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਭਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ। ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੈ।

ਬਣਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

(1) ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ

(2) ਰਚਿਤ ਸ਼ਬਦ।

ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ

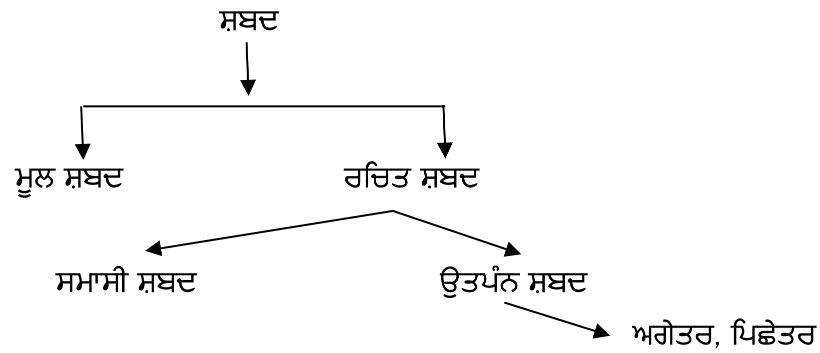

1. **ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ** : ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂਸ਼ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਹਨ: **ਕਰ, ਪੜ, ਰੇਤ, ਬਾਗ਼, ਜਾ, ਤੂੰ** ।